

Gagauzcadaki Diyalektik Sistemin Genel Özellikleri *General Features of the Dialectical System in Gagauz*

L. A. POKROVSKAYA*
Çev: Bülent HÜNLERLİ**

Diyalektlerin ayrımı ve sınıflandırılması sorunu, Türk dillerinin çoğu için çoktan çözümlenmiştir ve bu dillerin diyalektolojik sistemi betimlenirken zorluk oluşturmamaktadır. Diyalektlerin ve yerel ağızların sınıflandırılması, Gagauzcanın diyalektik sisteminin belirlenmesi Gagauz diyalektolojisinin hâlihazırdaki problemleridir.

Gagauzcanın diyalektolojik incelenmesi yazım kurallarının (Gagauz yazısı resmi olarak 30 Temmuz 1957 tarihinde yürürlüğe girdi) geliştirilmesine bağlı olarak sadece bundan birkaç yıl önce Moldova'nın güney bölgesinde başladı. Bu bölgedeki Gagauzcanın birbiriyle yakın olan ağızlardan oluştuğu, araştırmanın başlangıç etabında tespit edildi. Bunların arasında Çadır-Lunga ve Komrat şehirleri ile onları çevreleyen köylerin ağızları önde gelmiştir. Valkaneş kasabası ise bazı spesifik özellikleriyle öne çıktı. Yazı dili, Valkaneş ağzının ayırt edici özellikleri de dikkate alınarak baskın olan Çadır-Lunga ve Komrat ağızları temelinde oluşturuldu.

Fakat o zaman için henüz bütün Gagauz köylerin ağızları araştırılmamıştı. Bu sebeple Gagauzcanın diyalektik ayrımı hakkında net bir düşünce olamazdı. Bununla ilgili 1959 yılının Eylül ayında Kışinev'deki I. Sovyetler Birliği Diyalektoloji Toplantısı'nda konuştum. 1959 yılının sonunda Moldova SSR Bilimler Akademisi'nin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün çalışanları B. P. Tukan ve E. K. Koltsa diyalektoloji çalışmalarına dâhil oldular. Üç yıl boyunca defalarca Moldova ve Ukrayna'daki Gagauz bölgelerine saha araştırmasına çıktık. Ve şu ana kadar genel

*Bu makale, tam künyesi "Покровская, Л. А. (1968). Общая характеристика диалектной системы гагаузского языка. *Вопросы диалектологии тюркских языков*, 105-110." olan makalenin Rusçadan Türkiye Türkçesine çevrilmiş şeklidir. Özgün makalede özet ve kaynakça yazılmamış, makale içinde dipnotlarda kaynaklar verilmiştir. Burada da makale aynen bırakılmıştır.

**Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hbulent80@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5668-3942

hatlarıyla bu bölgedeki Gagauz ağızlarının incelemesini tamamladık. Yapılan çalışmanın sonucunda Gagauzcanın diyalektik ayrımını tespit etmek mümkün oldu.

Tüm incelenen ağızlar, anlaşılacağı üzere, iki gruptan oluşmaktadır. Çadır Lunga ve Komrat çevresinde toplanan Gagauz nüfus yoğunluğunun ağızları ve yine merkezi Gagauz yoğunluğundan uzakta yerleşmiş birkaç köyün ağızları bir gruba aittir.

Ağızların diğer küçük grubu, özellikle Moldova SSR'sindeki Valkaneş bölgesini ve Ukrayna topraklarında ona yakın köyler olan Vinogradovka (esk. Kurçi) ve Kotlovina (esk. Balboka) köylerini kapsamaktadır. Moldova SSR'deki Kagul ilinde bulunan Karboliya ve Ukrayna SSR'sinin Novo-İvan ilindeki Aleksandrovka köylerinde, ağızlar bir gruptan diğerine geçişkenlik gösterir.

Bu iki gruptaki ağızlar bir dizi fonetik, morfolojik ve kısmen de leksik unsurlarla birbirinden ayrılır. Aşağıda belirtilecek olan bu unsurların temelinde, iki gruptaki ağızları, Gagauzcanın iki diyalekti olarak sayılmasını uygun gördük. Onları koşullu olarak Merkez (Çadır Lunga-Komrat) ve Valkaneş ağızları olarak adlandırdık. Merkezî diyalekt, daha önce de söylendiği gibi, Gagauz yazı dilinin temelini oluşturur. Böylece onun temel özellikleri son yıllarda ilkökul ve ortaokul için basılmış Gagauzca okul kitaplarına yansdı.

Valkaneş diyalekti hâlihazırda özel olarak B.P. Tukan tarafından araştırılmaktadır. O, bu diyalekt hakkında birkaç makale¹ yayınladı ve monografisini de bitirmektedir.

Merkezî ve Valkaneş diyalektleri aralarında şöyle ayrılmaktadır:

1. Bildirme kipindeki fiillerin şimdiki zaman çekimi, Gagauz diyalektlerindeki ayrımın en belirgin unsurudur. Merkezî diyalekte (Çadır Lunga-Komrat ağızlarında) şimdiki zamanın tam biçimi olarak adlandırılan -êr/-er kullanılır. Örnek: *al-êr* "alıyor", *gid-er* "gidiyor". Şimdiki zaman ekindeki ünlüler *e/ê* yarı uzun duyulur.

Valkaneş diyalektinde şimdiki zamanın kesik biçimi olarak adlandırılan -ıy/-

¹ B. Tukan. "Gagauzcanın Vulkanеş ve Komrat Ağızlarındaki Üst ve Orta Konumdaki Vurgusuz Ünlüler", *Limba și Literatura Moldovenyaskă*, No:1, Kişinev, 1961, s. 55-57; aynı kişi "Gagauz Ağızlarının Araştırılması Üzerine Yapılan Diyalektolojik Saha Çalışmasının Bazı Sonuçları", aynı yerde No: 2, 1961, s. 39-44; aynı kişi, "Gagauzcadaki (Vulkanеş Ağızı Temelinde) Ünlü Uyumu", aynı yerde, No: 3, 1962, s. 46-51. [B. Tukan. Безударные гласные верхнего и среднего подъема и комратском и вулканештском говорах гагаузского языка. «Лимба ши литература молдовеняска», № 1, Киşинев, 1961. стр. 55—57; его же Некоторые итоги диалектологической экспедиции по исследованию гагаузских говоров. Там же, № 2. 1961, стр. 39—44; его же. О син-гармонизме в гагаузском языке (на материале вулканештского говора). Там же . № 3, 1962, стр. 46—51.]

iy: *al-ıy*, *gid-iy* kullanılır. Ünlü ile biten fiil tabanlarında, şimdiki zaman çekilirken tabandaki son ünlü düşer: Örnek *anna-* “anla-”/*ann-ıy* “anlıyor”, *işlâ-* “çalışmak”/*işl-ıy* “çalışıyor”, *oku-* “okumak”/*ok-ıy* “okuyor” ve benzerleri.

Yaşlı neslin konuşmalarında şimdiki zaman ekini kullanırken sondaki vurgusuz ünlü *e* de iştilir. Yani *alıye*, *gidiye*. Bu durum gösteriyor ki bu yapı, tam bir biçim olan *alıyer*, *gidiyer* yapısından sondaki zayıf *r*'nin ve vurgusuz *e*'nin düşmesi neticesinde meydana gelmektedir. Merkezî diyalektteki şimdiki zamanın günümüzdeki biçimi olan *alêr*, *gider*'in de *alıyer*, *gidiyer* biçiminden geldiğini düşünüyoruz. Sadece bu diyalekte, vurgu bu biçimiyle bir önceki ünlü olan eski zarf-fiil ekine (*alıyer*, *gidiyer*) değil, zaman ekindeki *e* ünlüsüne düşer: *alıyêr*, *gidiyêr*. Vurgunun bu konumu, sonradan dar vurgusuz ünlünün indirgenmesine, ünlüler arası *y*'nin düşmesine, yan yana gelen ünlülerin önce diftong olarak kaynaşmasına *iê/ie*, devamında yarı uzun *ê/e* olmasına sebep olur. Yani *alıyer* > *alıêr* > *alêr*, *gidiyer* > *gidier* > *gider*. Bu şeklin fonetik gelişimi ile ilgili olarak diftongun hâlâ korunduğu ara biçimler görülebilmektedir: *alıêr*, *gidier*. Bu biçimler Merkezî diyalektinde olan Eski Troyan ve Tatar-Kopçak köylerindeki ağızlar için karakteristiktir.

Böylece Gagauzcanın iki diyalektinde şimdiki zamanın aynı formu olan *-ıyer/-ıyer* farklı fonetik gelişme göstermiştir. Görüldüğü kadarıyla farklı dil bölgelerindeki vurgular, şimdiki zaman ekindeki farka neden olmuştur. Bu varsayım, Gagauzcanın yakın akrabası olan Türkçedeki *-ıyor* şimdiki zaman ekinde görülen vurgunun sabit olmaması ile güçlenmektedir. Öyle ki İstanbul ağızında vurgu, bu ekte sondan bir önceki heceye düşüyor: *alıyor*. Anadolu'daki konuşma dilinde görülen vurgu ise son hecede bulunuyor: *alıyor*. Bunun sonucunda Anadolu ağızlarında şimdiki zamanın daralmış biçimine² geniş ölçüde rastlanmaktadır.

2. Merkezî diyalekte arka sıra-orta konumda bulunan *ê* ünlüsü (Bulgarcadaki kısaltmış ünlü *ъ* ve *e*'ye, Moldovanca *ă*'ye, Rumence *ă*'ya benzer) geniş ölçüde kullanılmaktadır. Valkaneş diyalektinde bu ünlü yoktur. *ê* ünlüsü Merkezî diyalekte ikincildir ve onun farklı durumlardaki kullanımı, aynı köke bağlanamaz. O ilk olarak kalın sıradan ünlülü fiil tabanlarından sonra gelen şimdiki zaman ekinde vurgulu pozisyonda kullanılır: *alêr*, *bakêr* vb. Bu durumdaki *ê* ünlüsü söylendiği üzere *ıye* birleşik yapısına da giden *iê* diftongundan gelir. İkinci olarak *ê* ünlüsü *y* ve *c* (imlada *j*) önünde kullanılır ve bu durum da *a* ünlüsünün indirgenmesi ve daralması sonucunda oluşur. Sorun şu ki Merkezî diyalektteki dil ortası *y* ve yarı kapantılı *c*, bir önceki *a* ünlüsünü daraltma ve indirgeme niteliğine sahiptir. Valkaneş diyalektinde ise *y* ve *c* sesleri böyle bir özelliğe sahip değildir. Bu sebep-

² Bk. E. V. Sevortyan. *Türk Edebi Dilinin Fonetikî*. M. 1955, s. 139. [См.: Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка. М.. 1955. стр. 139]

le Merkezi ve Valkaneş diyalektlerindeki aynı kelime biçimlerini karşılaştırdıktan sonra *a* ünlüsünün vurgusuz pozisyonda olduğu gibi vurgulu pozisyonda da Merkezi diyalektteki *ê* ünlüsüne denk geldiğine kanaat getirmek kolaylıkla mümkündür.

Birkaç örnek verelim: Merkezi diyalekte *alměy* – Valkaneş diyalektinde *almayı* (elmayı), *alêcám- alacam* (alacağım), *burděim- burdáyım* (buradayım), *bakêcêydım-bakacáyım* (bakacaktım).

ê ünlüsünün farklı gramatikal şekillerde kullanımları “*Türk Dillerinin Diyalektoloji Problemleri-Cilt 3, 1963, Bakü, s. 227-232*” adlı eserdeki B. P. Tukan’ın makalesinde gösterilmiştir.

Belirtmek gerekir ki yazı dilinde *a* ünlüsünün *y* ve *c* önünde *ê*’ye geçişi yansımamıştır. Yani yazım kurallarında bu durum için Valkaneş diyalekti temel alınmıştır. Bu, birtakım biçimlerin yazılmasında morfolojik prensipleri korumayı mümkün kılar. Ağızlara göre *y* ve *c*’nin önündeki *a* ünlüsünün değişim aralığı, dar ünlü *ı*’ya geçene kadar (Çadır-Lunga şehrinin ağızlarında) belli belirsiz indirgendinden dalgalanmaktadır. Örnek: *alıydım < alaydım, burdıyım < burdayım vb. a > ê* geçişi Komrat ağızı için karakteristiktir. *y* ve *c* önünde *a* ünlüsünün daralmasını ara basamak saymak mümkündür.

Merkezi diyalektteki *a* ve *ı* ünlüleri, –êr şimdiki zaman ekinin önünde bulunan fiil tabanlarında da *ê*’ye geçer. Bu durumda belirtilen geçiş yazıya yansır. Çünkü daralma sonucunda *êê* uzun ünlüsü ortaya çıkar: Örnek: *başlêêr < başla-êr* (başlıyor), *annêêr < anna-êr* (anlıyor).

3. *y* ve *c* önünde *a*, *e* ünlülerinin indirgenmesi ve daralması, Merkezî diyalektin ayırt edici özelliklerinden biridir. *y* ve *c* önünde *a*, *e* ünlülerinin indirgenmesi ve daralması, *ê* ünlüsü bağlamında daha önce ele alınmıştı. Aynısını vurgusuz pozisyonda *ı*’ya daralan veya tam olarak düşmeden önce indirgenen *e* ünlüsü hakkında söylemek mümkündür. Örnek: Gelecek zaman ile çekimlenmiş fiilde: *verecek > vericek > vercek, gidecek > gidicek > gidcek vb.*

4. *ä* — *e* uyumu Merkezî ve Valkaneş diyalektleri arasındaki karakteristik ayırt edici unsurdur. Merkezi diyalektteki ince sıradan, geniş-düz *ä* ünlüsü, kurallı bir biçimde son pozisyonda ve vurgulu eklerde kullanılır. Bu pozisyonlarda; Valkaneş diyalektindeki yarı geniş (orta yükseklikte) ünlü *e*, *ä* ünlüsüne tekabül eder. Örnek: *derä-dere, gecä-gece, evä-eve, evdä-evden vb.*

Valkaneş diyalektinde *ä* ünlüsünün kullanımları henüz nihai olarak ortaya konmadı; Bunlar B. P. Tukan’ın hazırlanan monografisinde işlenecektir.

5. Diyalекtleri birbirinden ayıran diğer bir ilginç özellik de, ä ve e ünlülerinin kullanımıyla bağlantılıdır: Birinci ve ikinci tekil şahıs kişi zamirlerinin varyantları. Merkezî diyalekte (yazı dilinde) bunlar *bän* ve *sän*'dir. Ama aslına bakılırsa bunlardaki -köklerde hiç kullanılmayan- ön sıradan ä ünlüsü değil, damaksıllaşmış *b'* ve *c'* ünsüzlerinin geriye çekilmiş ünlü ile birleşmesidir: *b'an*, *s'an*. Valkaneş diyalektinde bu zamirler ön sıradan yarı-geniş e ünlüsü ile sesletilir.

6. Sondaki *r* ünsüzünün düşmesi, Valkaneş ağzı için karakteristiktir. Biz bu durumu şimdiki zaman ekinin evrimi örneğinde görmüştük: *alıyer* > *alıye* > *alıy*. *-lär*, *-lar* çokluk eklerinde sondaki *r* ünsüzü düşer. Örnek: *kızla(r) hem çocukla(r)* şindi *çalacakla(r) birtürkü*. Aynı durum *r* ile biten fiil tabanlarına gelen geniş zaman ekinde de gözlenir: Örnek: *duru(r)*, *giri(r)* vb.

Gösterilenlerin dışında, Merkezî ve Valkaneş diyalекtleri daha pek çok fonetik farklılıklara sahiptir. Morfoloji alanında -şimdiki zaman dışında- Merkezi ve Valkaneş diyalекtleri arasındaki farklılıklar henüz az miktarda ortaya çıkarılmıştır. Belirtmek gerekir ki Merkezî diyalekte neredeyse kullanımdan çıkmış bazı eskicil biçimler Valkaneş diyalektinde yaşamaya devam etmektedir. Özellikle gereklilik kipi eki *-malı*, *-meli*: *almalı ben*, *durmalı sen*; *-alı*, *-eli* zarf-fiili: *ayrılalı*, *slujbada olalı*.

Merkezi ve Valkaneş diyalекtleri arasında yine söz varlığı alanında da farklılıklar vardır. Fakat pek belirgin değildir. Çünkü sözcük farklılıkları, her yerel ağzın içinde bulunmaktadır. Genel itibarıyla diyalекt için karakteristik olan ayırıcı kelimeler ve ifadeler, hâlihazırda tespit edilmiştir: Merkezî diyalekte *şışä* (pence-re camı), Valkaneş diyalektinde *sırça*'dır; Merkezî diyalekte *giysi yıkamaa* (giysi yıkamak), Valkaneş ağzında *çimaşır yıkamaa*'dır. Saha çalışması sırasında büyük miktarda materyal toplayan Moldova SSR'sinin Bilim Akademisi'ndeki Gagauz uzmanları, şimdilerde ağzıldaki sözcükleri incelemekle meşguldürler.

Genellikle Merkezi ve Valkaneş diyalекtleri karşılaştırıldığında, Valkaneş diyalektinin Merkezî diyalekten daha eskicil olduğu ve Türk dillerinin yapısal özelliklerini açıkça daha çok koruduğu görülür.

Gagauzların küçük gruplar hâlinde (birkaç köyde) Kazakistan'da ve Orta Asya'da yaşadığı bilinmektedir. Bunlar 1908-1914 yıllarında Stolipin Tarım Reformu'ndan sonra Çarlık yönetimi tarafından Besarabya'dan göç ettirilen Gagauzların torunlarıdır.

Semey, Doğu Kazakistan ve Pavlodar eyaletlerindeki Gagauzların dilini, Kazakistan SSR'si Bilim Akademisi çalışanı A. S. Amanjolov³ kısmen inceledi. Onun

³ A. S. Amanjolov, "Kazakistan Gagauzlarının Dili Üzerine", *Dilbilimi Sorunları*, No: 3, 1960, s. 156-

topladığı folklor malzemelerine göre - ki bunu görme fırsatım oldu- Kazakistan Gagauzlarının ağızları, Valkaneş diyalektine aittir. Daha sonrasında A. S. Amanjlov, Moldova SSR’sindeki Valkaneş şehrini ve birkaç Gagauz köyünü ziyaret ettikten sonra bu konuda ikna olabildi.

Orta Asya Gagauzların folkloru ve dili üzerine hemen hemen benzer tarzlarda farklı bilimsel dergilerde yayınlanmış R. İ. Bigayev, P. A. Danilov ve M. U. Umarov’un⁴ makalesi bulunmaktadır. Bu yazarların makalelerde gösterilen folklor kayıtları, maalesef fonetik açıdan net değildir ve gözle görülür hatalarla doludur. Ama yine de yazarlar Taşkent’e yakın bu iki Gagauz köyündeki bazı diyalektik farklılıkları fark edebilmişlerdir. Bu farklılıklar iki Gagauz diyalektinin özelliklerini de yansıtmaktadır: Merkezî ve Valkaneş diyalekti. Mayskoe köyünün sakinleri Çadır-Lunga’dan göçenlerdir. Onlar, Merkezî diyalekte giren Çadır-Lunga ağını korumuşlardır. Pargos (veya Tavaksay) köyü ise hem sesbilgisi hem dilbilgisi hem de söz varlığı açısından Valkaneş diyalektinin özelliklerini taşımaktadır.

Böylece Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan Gagauzların dilinin yukarıda işaret edilen iki diyalekte ayrıldığını iddia etmek mümkündür.

Sovyetler Birliği’nin dışında Gagauzlar birkaç asırdan beridir Kuzeydoğu Bulgaristan’daki şehirlerde yaşamaktadır. Bulgar tarihçilerin tahminlerine göre daha Balkan Yarımadası’nın Osmanlı Türkleri tarafından fethinden önce -yani 14.yy’dan önce- Gagauzlar bu topraklarda yaşıyorlardı. Bu Gagauzların (Tuna ötesi Gagauzları da denilen) dili şimdiye kadar özel bir çalışmaya tabii tutulmamıştır. Farklı çalışmalara yayılmış az ve bölük pörçük bilgiler dışında, onlar hakkında hiçbir şey belli değildir. Dahası Bulgaristan Gagauzlarının dilinde herhangi bir diyalektik farklılıkların olup olmadığı hakkında hüküm vermek zordur.

Moldova ve Ukrayna Gagauzlarının dilinde mevcut diyalektik farkların bundan bir buçuk asır önce -bu Gagauzların ataları Kuzeydoğu Bulgaristan’dan Besarabya’ya göçtüğünde- çıkmadığını, diyalektik farkların daha öncede var olduğu ve Tuna ötesinden Gagauzlar tarafından getirildiği varsaymak için bir zemin mevcut-

157. [A. C. Аманжолов. О языке казахстанских гагаузов. «Вопросы языкознания». № 3, 1960, стр. 156—157.]

⁴ P. İ. Bigayev, P. A. Danilov, M. U. Umarov. “Orta Asya Gagauzları”. İzb. AN Uzb. SSR, *Seriya Obşçestv Nauk*, No: 6, Taşkent, 1960, s. 60-65. Aynı kişilerin “Orta Asya Gagauzları”, *Rocznik Orientalistyczny*, t. XXV, z. 1, Warszawa, 1961, s. 101-106. Aynı kişilerin “Gagauzlar Folkloridan”, *Ўзбек Тили ва Адабийоти Масалалари*, No:4, Тоşkент, 1960, s. 27-32. Aynı kişilerin “Aspects du folklore des Gagauzes de l’Asie Centrale”, *Studia et Acta Orientalia*, III, Bucarest, 1961, s. 31-45. [P. И. Бигаев. П. А. Данилов, М. У. Умаров. Гагаузы в Средней Азии Изв. АН Узб. ССР, серия обществ. наук, № 6, Ташкент, 1960. стр. 60—65; их же О гагаузах Средней Азии. «Rocznik Orientalistyczny», t. XXV, z. 1, Warszawa, 1961. стр. 101—106; их же. Гагаузлар фольклоридан. «Ўзбек тили ва адабийоти масалалари», № 4, Тошкент, 1960, стр 27—32; их же “Aspects du folklore des Gagauzes de l’Asie Centrale”, *Studia et Acta Orientalia*, III, Bucarest, 1961, s. 31-45.]

tur. Bu düşünce ilk olarak Gagauz dili araştırmacısı V. A. Moşkov⁵ tarafından yaklaşık 60 yıl önce ifade edildi. Böylelikle 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başında Bulgaristan Gagauzlarının dili ikiye -bu iki diyalekti Besarabya'da (yani Ukrayna'nın ve Moldova'nın güney tarafları) yaşayan torunlarında korunmaktadır- ayrılmış olduğu var sayılırsa, Bulgaristan Gagauzlarının çağdaş dilinde en azından bahsi geçen iki diyalektin izlerinin yaşadığını ihtimal dâhilinde tutmak gerekir. Gerçi, Leh Türkolog V. Zayonçkovski⁶, Bulgaristan Gagauzlarına yaptığı gezi hakkındaki kısa notlarında onların dillerindeki ayrıcı özelliklerine işaret etmiş ve onların neredeyse hepsinin ortak bir Gagauzca karakteri taşıırken diyalektik özelliklerin bulunmadığını belirtmiştir. Notlarında belirttiği şimdiki zaman eki ise en çok geçiş ağzı olan Karboliya (Moldova) ağzı ile uyumludur: *gidi'yem* (gidiyorum), *gidiyen/gidiyesin* (gidiyorsun), *gidi'ye* (gidiyor).

---

⁵ Bk. V. A. Moşkov, "Besarabyalı Gagauzların Ağızları", *Türk Halklarının Halk Edebiyatından Örnekler*, İzd. Akad. V. V. Radlov, C. X, Spb., 1904, Vvedenie, str. XXX. [См.: В. А. Мошков. Наречия бессарабских гагаузов. «Образцы народной литературы тюркских племен», изд. акад. В. В. Радловым, т. X. СПб., 1904. Введение, стр. XXX.]

⁶ Wl. Zajczkowski, "Z badan nad jezykiem i folklorem Gagauzow w Bulgarii". *Sprawozdania Posiedzen Komisji Oddzialu Ran w Krakowie*, styczen-czerwiec, 1958, s. 34-37.